

Ret og universalisme

af Ole Thyssen

Overgangen til det moderne samfund er båret af universalisme. I bevægelsen væk fra den feudale systemtvang og dens binding til stænder, stæder og stude var det en befrielse af tænke mennesket hinsides lokale ordninger, f.eks. købstadens eller egnens retsorden. Hvert enkelt menneske rev sig ud af tradition og familie og krævede - og fik - sin ret til at være en selvstændig person. Hver person og gruppe kunne frit vælge livsform.

I.

Det skabte pluralisme. Men når mange livsformer skal finde deres plads inden for samme retsorden, kan samfundets love ikke være solidariske med dem alle. Lovene må hæve sig op over de konkrete livsformer og blive universelle.

Denne bevægelse hen mod universelle regler er kun en enkelt tråd i et kompliceret socialt fletværk. Ifølge Hegel var tre processer afgørende:

1. *Opdagelserne*, som sprængte det bornerte geografiske perspektiv
2. *Reformationen*, som sprængte det bornerte religiøse perspektiv, og
3. *Den franske Revolution*, som sprængte det bornerte politiske perspektiv.

Men bag dette lå overgangen fra den feudale håndværksproduktion til den moderne industrialisme, som stillede krav om en ny form for økonomi. Når produktionen sigter mod specielle behov og sætter maskinkraft bag, sprænges det lokale marked. Producent og konsument adskilles. Det er blot et andet udtryk for, at forbindelsen mellem dem bliver anonym. Og markedet er det moderne redskab til at fordele produkter mellem mennesker, som ikke møder hinanden personligt, og som samtidig er tvunget til at arbejde, fordi deres frihed kun kan få substans gennem en personlig indsats.

Det skaber en dobbelt bevægelse. På den ene side fortrænger markedsformen de personlige forhold mellem mennesker. Stadig flere menneskelige problemer antager vareform og får en teknisk løsning, som betyder økonomisk omsætning og øget forbrug af ressourcer. Og samtidig bliver markedsformen generaliseret; den bliver model også for videnskaben, politikken og kunsten. Hvert af disse områder frisættes inden for en gennemgribende arbejdsdeling. Befrielsen fra den feudale systemtvang betød, at de fik lov til at tænke smalt: de skulle kun legitimere sig i forhold til ét kriterium, som til gengæld blev befriet fra alle lokale begrænsninger.

Økonomisk skete universaliseringen på markedet, som gjorde alle frie og lige og som kun målte sig i forhold til styringsmidlet penge.

Videnskabeligt skete universaliseringen inden for en faglig offentlighed, som kun orienterede sig i forhold til styringsskemaet sandt-falsk.

Politisk skete universaliseringen inden for en politisk offentlighed, som inddrog alle borgere og gav afkald på at tænke i sandhed og falskhed. Med afstemningen som et redskab til at lukke den demokratiske samtale blev styringsredskabet magt.

Æstetisk skete universaliseringen inden for en kunst-institution, som gav alle adgang til at udtrykke subjektive erfaringer og som via markedsmekanismen gjorde den æstetiske fascination til styringsmiddel.

Hvert område skabte sin egen realitet og kan betragtes som et *autopoietisk system*.¹ et system, som ikke er sammensat af dele, men som organiserer sig selv og i denne proces skaber og udvælger sine egne dele. Det fastholder en grænse mellem sig selv og omverdenen.

Økonomien, videnskaben, politikken og kunsten fik fælles træk, samtidig med at de adskilte sig fra hinanden gennem deres særlige styringsmiddel. Hvert område blev gennemtrængt af den fornyelsestvang, som er et indre træk ved markedet. Når private producenter skal afsætte deres produkter til mennesker, som de ikke kender, må produktet udmærke sig. Det må have særlige kvaliteter. Parløbet mellem indre dynamik og smal legitimering betød, at hvert område udviklede sig med en hast, som bragte det ud af trit med hverdagens erfaring. Økonomi, videnskab, politik og kunst blev ekspertområder.

Bag det hele lå et postulat om harmoni. Når hvert område blev frisat, ville dets indre dynamik tæmmes af markedsmekanismens usynlige hånd. I stedet for statens og kirkens synlige kontrol skulle fremskridtet sætte sig spontant og decentralt igennem.

Menneskerettighederne er et udtryk for den optimisme, som bar denne gennemgribende introduktion af markedsmekanismen. Den første generation af menneskerettigheder sikrede hvert individs ret til at udfolde sig på markeder, som ikke ville vide af central styring, og som hævdede at kunne give indhold til frihed og lighed. Broderskabet var i den sammenhæng et udsat barn.

II.

Den liberale optimisme blev ikke indfriet. Frisættelsen af den individuelle dynamik skabte ikke et alment samfund. Markedet sikrede ikke frihed og lighed. I stedet for et samfund af selvstændige producenter, som var den tidlige liberalismes idylliske billede af markedssamfundet,² opstod et samfund med ekstremt forskellige positioner:

Økonomisk opstod en klasse modsætning, som viste at økonomisk frihed dårligt kunne forenes med økonomisk lighed, og som gjorde den liberale vision om den personlige ejendom forældet. Hegels påstand om, at retten til liv er identisk med retten til ejendom, blev forvandlet fra en universel påstand til en klassefordom.

Videnskabeligt blev ideen om den neutrale sandhed udhulet, fordi videnskab både er kostbar og esoterisk og derfor ikke alment tilgængelig. Denne tendens blev forstærket i takt med, at videnskaben blev underlagt et krav om at være et redskab til teknisk fornyelse. Her viste det sig, at videnskab ikke er hævet over politiske hensyn, eftersom enhver sag kan købe sin videnskab.

Politisk blev ideen om en demokratisk offentlighed underløbet både af nødvendigheden af afstemning, som forvandlede den saglige samtale til en strategisk samtale, og af den ulige adgang til medier i samfund, hvor den politiske proces blev forvandlet til en medieproces.

Æstetisk opstod først en kløft mellem elitekunst og folkekunst, og dernæst en kaotisk pluralisme, som trodser enhver idé om fremskridt og universalisme.

Det er baggrunden for den anden generation af menneskerettigheder, som ikke blot ville sikre retten til at operere på markedet, men også retten til beskyttelse mod markedet.

Hermed forvandlede universalismens status. I stedet for at være inkorporeret i samfundets institutioner blev den forskudt til at være et uindfriet ideal. I den forstand har Habermas ret, når han kalder "det moderne" for et uindfriet projekt. Og det åbne spørgsmål er, om de universelle krav til retssystemet er blevet forældede, eller ligefrem terroristiske, eller om de stadig rummer et nødvendigt socialt potentiale.

III.

Hvad kendetegner moderne retsregler? Jeg vil pege på fire træk: de er

universelle, fordi de gælder for alle og hermed abstraherer fra alt det, som er særligt ved en person eller en lokalitet,

formelle, fordi de ikke kan være solidariske med alle de livsformer, som skal orientere sig efter dem og derfor koncentrerer sig om omgangsformen mellem mennesker og grupper, som har hver deres moralske perspektiv,

refleksive, fordi de ikke kan orientere sig efter et lukket system eller et statisk samfund, og derfor ikke kan sikre stabilitet. De må uophørligt teste deres egne fortolkninger og produkter. I forholdet mellem det almene princip og den konkrete situation er der et spring, som kræver en fortolkning³, og

individuelle, fordi de frisætter hvert individ fra traditionens tvang og giver ham ret til selv at vælge sin livsform.

Ideen om et universelt samfund, hvor hvert individ orienterer sig rationelt og derfor kun kræver de rettigheder til sig selv, som kan forenes med, at andre har samme rettigheder, stammer fra Kant. Over for det står et andet perspektiv, som stammer fra Hegel. Han afviser ideen om et verdenssamfund af frie og lige borgere som en abstrakt illusion. Kun i en nationalstat kan det almene og det individuelle forsones. Og i en stat er mennesker ikke lige, men indtager meget forskellige positioner. Enheden i samfundet kan ikke ligge i markedet, som kun skaber det som Hegel kalder for et "udvendigt samfund".⁴ Derfor må markeds-samfundet ikke blot suppleres, men overskrides af en almen instans, som kan skabe helhed og sammenhæng. Denne instans er staten.

IV.

I den liberale konstruktion af samfundet havde staten ingen særlig betydning. Med en markedsmechanisme, som organiserede sig selv og ikke krævede central styring, var statens rolle minimal.

Ét af symptomerne på, at markedet ikke åbnede for et universelt samfund, er at staten vokser umådeholdent i et forgæves forsøg på at skabe både frihed og lighed. Frisættelsen af økonomien, videnskaben, politikken og kunsten skabte et samfund med gennemgribende systemkonflikter,⁵ fordi enhver tradition, og hermed enhver enighed om fortolkninger og løsninger, uophørligt blev overskredet. Sagt på en anden måde blev postulatet om harmoni ikke indfriet, så den usynlige hånd måtte gøres synlig som statens hånd.

Hvad er statens rolle? Den skal sikre en retsorden, som er vedtaget af folket og altså ikke er vendt mod folket, men et udtryk for dets selvjustits. Mens offentligheden, som Habermas bemærker,⁶ reflekterer på samfundets vegne, skal staten agere på samfundets vegne. Det skal ske på en måde, som er almen og neutral. Det kræver igen, at staten er autonom. Men netop dette håb, hævder Habermas, er gjort til skamme. Staten kan ikke hæve sig op over de særinteresser, den skal styre. Den er ikke en almen instans, men et udspaltet subsystem. Den er ikke løsningen på et styringsproblem, men er *selv* blevet et styringsproblem. Ejendommeligt nok vokser staten sig stor, fordi den *ikke* er i stand til at løse sine opgaver:

For det *første* skal staten både fremme og tømme samfundets mange kilder til fornyelse. Det gør staten til et hus i splid med sig selv og skaber en knop-skydning af kontrol-organer, som er reaktive og ude af stand til at trænge frem til ondets rod.

For det *andet* skal staten udforme sine love side om side med, at overnatio-

nale og "undernationale" organer udformer deres særlige regler. Det skaber kaos på lovgivningsområdet.

For det *tredje* skal staten legitimere sig i forhold til en befolkning med stadig flere livsformer og stadig ringere evne til at gennemskue kompleksiteten i det moderne samfund. En lov testes både på, om den skaber retfærdighed i det store og i det små. Men intet lovsystem kan på én gang være modsigelsesfrit, alment og minutiøst retfærdigt. Hvis statens regler skal være lette at administrere, må de være grove og føre til ensretning. Hvis de skal respektere grupper og personers særpræg, bliver de uoverskuelige. Staten kan ikke få succes på begge fronter.

For det *fjerde* skal staten leve op til stadig stærkere krav om retfærdighed. Det skaber et vildtvoksende bureaukrati, som allierer sig med den pædagogiske, medicinske og sociale ekspertise og skaber hvad Habermas kalder for et "gennemtrængende kontrolsystem". Når retssystemet bliver uigennemskueligt, opstår der en *sort retsorden*: mange opgiver at følge regler og kommandoveje og skyder genvej gennem personlige forbindelser. Den sorte retsorden er modstykket til den sorte økonomi.

Den vestlige frisættelse af markedskræfterne skabte et samfund med en overvægt af økonomisk fornuft. Det østlige forsøg på at sætte markedskræfterne ud af spil skabte et samfund med en overvægt af bureaukratisk fornuft. Blandingsøkonomien fører frem til et samfund, som er i permanent konflikt med sig selv, og som har en overvægt af både økonomisk og bureaukratisk fornuft.

Velfærdssamfundet, som ville sikre individets økonomiske, sociale og kulturelle rettigheder, endte med at underminere sine egne forudsætninger, både økonomisk og menneskeligt.

V.

Hvad kommer efter velfærdssamfundet? Man kan her pege på to tendenser, som kommer fra hver sin kant, men som også rummer en ejendommelig mulighed for sammensmeltning.

Konservatismen bruger statens krise som udgangspunkt for et krav om at begrænse statens opgaver. Når statens ydelser finansieres over skatten, bliver udgifterne usynlige, og alle befolkningsgrupper kæmper om at sikre sig størst mulig kompensation for stadig stigende skatter. Hvis derimod forholdet mellem ydelse og betaling bliver synligt og personligt, hvis stadig flere opgaver løses lokalt, og hvis den levestandard, som kan opretholdes gennem overførselsindkomster, bliver mindre attraktiv, kan staten reducere sine udgifter væsentligt.

Den konservative pointe er, at det ikke blot skaber billigere, men også bedre sociale ydelser. Overgangen fra statslig centralisme til decentral selvforvaltning rummer klart nok mange muligheder. For det første giver den selvbestemmelse.

For det andet kan staten befri sig for en række opgaver, som den ikke længere kan løse, fordi befolkningen er blevet mere krævende og bevidste om deres rettigheder. De lokale forhold er så uigennemsigtige, at statens indgreb ikke skaber afklaring, men irritation og forflygtigelse af ansvar. De lokale myndigheder bruger staten som en kærkommen anledning til at bortforklare fadæser ved at henvise til beslutninger højere oppe i systemet. For det tredje kan staten lettere gennemføre en økonomisk styring, hvis den arbejder med et overskueligt system af bloktildelinger, som let kan reguleres op eller ned. Glæden og smerten ved den videre fordeling kan så overlades til de lokale.

Socialismen er i denne situation blevet slået med usikkerhed. Trods en ideologisk modstand mod statslige løsninger har den regelmæssigt henvist til staten som redskab til at udligne graverende sociale skævheder. Samtidig er det aldrig lykkedes at opstille et levedygtigt og gennemprøvet alternativ til det private initiativ og markedskræfterne.

Forsøget på at udvide den demokratiske styringsform til også at gælde for den private virksomhed (økonomisk demokrati) er ikke blot strandet på modstand fra arbejdsgiverne, men også på fagforeningernes ønske om at cementere deres magtposition med centrale fonde og på arbejdsstyrkens manglende ønske om at påtage sig den demokratiske belastning, som medbestemmelsen indebærer, og den økonomiske risiko, som medejendommen fører med sig.

Derfor hedder de socialistiske partiers bud *selvforvaltning*. Men ejendommeligt nok ligger det ikke langt fra konservatismens ønske om decentralisering. Det skaber alliancer på tværs af den kolde krigs grøfter. Når socialismen skal udvikle sin idé i detaljer, er dens problem, at selv om den på tegnebrættet kan ophæve den private ejendomsret, kan den ikke pege på mange gode eksempler på, at det er lykkedes på en måde, som har vundet folkelig opbakning. Og selv hvis det skete, måtte de selvejede virksomheder stadig operere på verdensmarkedet med konkurrence, penge og fornyelsestvang.

Hvis man siger selvforvaltning, peger man på lokale løsninger og hermed på et samfund med større ulighed. Løsninger ét sted har ingen konsekvenser for løsninger et andet, eftersom situation og vægtning er forskellig. Det universelle krav om frihed synes at erstattes med det strategiske krav om mere frihed i en konkret situation. Og postmodernismen har draget den konklusion, at de universelle fordringer er forældede og terroristiske. Spørgsmålet er, om denne konklusion følger, selv hvis vi accepterer de moderne samfunds tendens til pluralisme, ulighed og selvforvaltning.

For mig at se forholder det sig modsat.⁷ Friheden til selvforvaltning og lokale løsninger hviler på og kan ikke tænkes uden et samfund med universelle normer. Først på basis af dem kan frihedens konkrete spektrum udfolde sig.

Selv om selvforvaltning er en idé, som er fælles for både højrefløj og venstrefløj, vil den i praksis blive fortolket meget forskelligt. Samme pointe gælder menneskerettighederne. Det kan gøre enighed retorisk. Men det skaber en rationel platform for en diskussion, som herved bevæger sig ud over den blotte stillingskrig.

Idéhistorisk er det værd at minde om, at både liberalismen og socialismen ville afskaffe staten og lade selvreguleringen råde. Liberalismens redskab var den private ejendom, socialismens den fælles ejendom. Hvis den moderne ejendom ikke længere tvangfrit kan beskrives ved hjælp af denne modsætning mellem privat og fælles, kan det være en grund til, at de to fløje kan genoptage en samtale, som har stået i stampe i de sidste mange år.

VI.

Når ideen om selvforvaltning skal realiseres, bliver det universelle sigte med de moderne retsregler igen brugbart. Selvforvaltning kræver en kompliceret samtale, som omfatter både økonomi, videnskab, politik og kunst. Derfor kan ingen af de fire områder i sig selv være model for, hvordan selvforvaltningen skal gennemføres. Den abstraktion, som har tilladt hvert område at lukke sig om sig selv, gør områdets tankeformer ubrugelige til at organisere en situation, hvor abstraktionen er trukket tilbage, så den fulde kompleksitet i forholdet mellem mennesker igen er til stede.

Når denne kompleksitet skal gøres overskuelig, kræver det en abstraktion i en anden dimension, som fører hen til de universelle regler. Hvert individ og hver gruppe må acceptere, at deres frihed er begrænset af andre gruppers ret til samme frihed. Det kræver ikke blot tolerance, men også en politisk kultur, som alle parter kan være enige om, selv om de i øvrigt er uenige.

Kilder til at legitimere selvforvaltning er derfor

1. *menneskerettigheder*, som stiller alle mennesker på lige fod, ikke for at ensrette dem, men for at sikre deres frihed til at være forskellige, og

2. *etik*, som ikke er den moral, hver livsform og subkultur udfolder, men en "moral af anden orden",⁸ som skal sikre en civiliseret omgangsform mellem det moderne samfunds mange "moraler" på baggrund af principper, som alle rationelt kan blive enige om.

Det moderne samfunds dilemma kan stadig illustreres med forholdet mellem Kant og Hegel. På den ene side ønsket om universelle og rationelle frihedsrettigheder, og på den anden side nødvendigheden af at fastholde en retsorden, som ikke kan tage udgangspunkt i det enkelte individs subjektive skøn. Det universelle menneske, som Kant tegner et billede af, bliver i Hegels perspektiv forvandlet til et vilkårligt individ med vilkårlige meninger.

Når der ikke findes en social fornuft med en streng bevislogik, er det ikke muligt definitivt at sige, hvad der er rationelt. Samfundets samtale med sig selv kan ikke stoppe. Det, som kan siges definitivt, gælder ikke substans, men formen for den samtale, som samfundet må føre med sig selv. Og det er netop denne form, som menneskerettigheder og etik sigter mod. De kræver, at love og beslutninger skal anerkendes - og efterleves - både af afsendere og modtagere.

Er dette krav ikke opfyldt, kan en lov eller beslutning nok være legal, men ikke legitim. Det åbner for ret til civil ulydighed.

Civil ulydighed er et middel, som skal bruges varsomt, eftersom det altid beror på et personligt skøn og ifølge sagens natur ikke kan være bakket op af samfundets retssystem: intet retssystem kan indeholde anvisninger på, hvornår det må overtrædes. Men det er et middel, som er uomgængeligt i de moderne samfund, hvis magthavere orienterer sig efter penge og bureaukratisk magt og derfor er udsat for en permanent fristelse til at sætte hensynet til det enkelte individ til side. Hvis den demokratiske samtale, som skal sikre alle parters frihed og delagtighed, sættes ud af kraft, er det legitimt at orientere sig efter en "ret uden for retten", f.eks. menneskerettighederne.⁹

Som auto-poietiske systemer er staten og erhvervslivet immune over for umiddelbare påvirkninger. De påvirkes kun ad deres egne kanaler. Samtidig er de følsomme over for omverdenens reaktioner. Det åbner for spillerum. Og vi kan igen give de besværlige ord til Habermas:

"Selvorganiserede offentligheder må udvikle den kloge kombination af magt og intelligent selvbegrænsning, som er nødvendig for at gøre statens og økonomiens selvstyrende mekanismer følsomme for den radikalt demokratiske viljesdannelses målorienterede resultater".¹⁰

Hermed er ideen om et samfund i ental ophævet. Samfundets retsorden er ikke resultatet af samfundets vilje, næsten som om "samfundet" var en gigantisk person. Samfundet bliver en ramme om mange livsformer, som alle har deres ret, og som i omgangen med hinanden udformer en fælles økonomi, når produkter skal fremstilles og fordeles, en fælles videnskab, når spørgsmål om sandt og falsk skal afgøres, en fælles politisk kultur, når spørgsmål om retfærdighed og gyldighed skal afgøres, og en fælles kultur, som sikrer enighed om temaer og fortolkninger - ikke for at skabe ensretning, men tværtimod for at skabe en platform for forskelle. Og præcis når samfundet kommer i flertal, må dets enhed sikres gennem universelle normer.

Noter

1. Jeg har præsenteret dette begreb i "Autopoiesis. Om Niklas Luhmans *Soziale Systeme*" i *Paradigma*, 2. årg., nr. 4, efteråret 1988.
2. Jf. John Locke, *Two Treatises of Civil Government* fra 1690, især anden afhandling, hvor det amerikanske nybyggerisamfund bruges som model for et samfund af selvstændige (små)producenter.
3. At en fortolkning er forudsætning for at bruge en moralsk eller juridisk regel betyder ikke, at fortolkningen står uden for regelsystemet som en del af dets grundlag. Refleksiviteten betyder netop, at fortolkningen *selv* bedømmes af de regler, som den er en forudsætning for. Positioner til at bedømme systemet bliver automatisk en del af systemet.
4. Jf. Hegel, *Grundlinien des Philosophie des Rechts* fra 1821, paragraf 82ff.
5. Hvis den tunge fornyelse kommer fra den private økonomi, som tager videnskab og teknik i sin tjeneste, kan vi opregne tre systemkonflikter: 1700-tallets konflikt mellem erhvervsliv og stat,

1800-tallets konflikt mellem erhvervsliv og ansatte, og 1900-tallets konflikt mellem erhvervsliv og miljø. At de er placeret historisk betyder ikke, at de er ophørt.

6. Jf. Jürgen Habermas, "Det modernas normativa gehalt" i Mikael Löfgren og Anders Molander, *Postmoderna tider*, Nordstedts, 1986, p. 225ff. Artiklen er en (delvis) oversættelse af 12. forelæsning i Habermas' *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Suhrkamp, 1985.
7. Jeg har uddybet denne pointe i *Påfuglens øjne - efter postmodernismen*, Rosinante, 1987.
8. Jf. Hans Siggaard Jensen, Peter Pruzan og Ole Thyssen, *Moralens anden orden. En rapport om etik*, afgivet til Det etiske Råd, september 1988.
9. Det viser menneskerettighedernes tvetydighed. De har på den ene side kun kraft, hvis de bakes op af en retsorden, og de kan på den anden side bruges til at protestere mod en retsorden.
10. Jürgen Habermas, "Det modernas normativa gehalt", *anf. værk.*, s. 229.

Forfatteroplysninger:

Ole Thyssen, lektor, dr. phil., DASY, Handelshøjskolen i København